

Joggli Meihuizen
NOODZAKELIJK
KWAAD

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van de M.H. Bregstein Stichting, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de J.E. Jurriaanse Stichting, Van Lookeren Beheer bv, de Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de Stichting Het Parool.

Foto omslag (Fotobureau Thuring, Den Haag): In de grote zittingzaal van de Hoge Raad der Nederlanden aan het Plein 2 in Den Haag vond op 18 juni 1945 de beëdiging plaats van de presidenten van en de procureurs-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie (BRVC) en de Amsterdamse en Haagse bijzondere gerechtshoven door minister-president prof.mr. P.S. Gerbrandy (1885-1961), in zijn hoedanigheid van minister van Justitie ad interim. Op de rug gezien v.l.n.r. mr. A.M. baron van Tuyll van Serooskerken (1889-1961), procureur-fiscaal bij de BRVC; mr. H. Haga (1885-1965), president van de BRVC; mr. A.L.M. van Berckel (1890-1973), president van het bijzondere hof Den Haag; prof.mr. J.A. van Hamel (1880-1964), president van het bijzondere hof Amsterdam; mr. N.J.G. Sikkel (1897-1954), procureur-fiscaal in Amsterdam en mr. J. Zaaijer (1903-1988), procureur-fiscaal in Den Haag. Achter de tafel v.l.n.r. mr. J.R.M. van Angeren (1894-1959), secretaris-generaal van het ministerie van Justitie en Gerbrandy.

De bronzen lamp op de tafel was afkomstig van Gispén (Lieske Tibbe,

R.N. Roland Holst – Arbeid en schoonheid vereend, pp. 371-373).

Vormgeving omslag: Mesika Design, Hilversum

Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer

Druk en afwerking: Grafisch Produktiebedrijf Gorter b.v., Steenwijk

© 2003 Joggli Meihuizen, Amsterdam

Eerste druk: september 2003

Tweede druk: oktober 2003

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 535 2960 7

NUR 688

Inhoud

Woord vooraf 13

HOOFDSTUK I

Mei-juni 1940: de houding van de Nederlandse overheid en industrie
tegenover Duitse opdrachten 19

§ 1. Inleiding 19

§ 2. Institutioneel kader 21

Capitulatieovereenkomst van Rijsoord;

Verhandlungspunkte en *Zusatzprotokoll* 21

Generaal Winkelman en de secretarissen-generaal 23

De Aanwijzingen en het Landoorlogreglement 25

§ 3. De metaalindustrie, in het bijzonder de scheepsbouw 30

Eerste overheidsrichtlijnen: verbod hervatting defensieorders 30

Richtlijn van Winkelman van 19 mei 1940 36

Dr. H.M. Hirschfeld, secretaris-generaal van het departement van
Handel, Nijverheid en Scheepvaart 48

Vereinbarung van Gusto met *Kriegsmarine* van 23 mei 1940 50

Richtlijn van Winkelman van 23 mei 1940 55

“De machtsverhoudingen van het moment” 67

De personificatie van de Duitse ‘pressie’: *Freiherr* von Schrötter 70

Brief van Winkelman aan Kessler van 27 mei 1940 inzake
de metaalindustrie 72

Brief van Winkelman aan Ringeling van 27 mei 1940 inzake de
Artillerie-Inrichtingen 77

Gusto, De Schelde en Aviolanda negeren het verbod van Winkelman 81

De aanvaarding van het *Protokoll von Schrötter* op 4 juni 1940 87

Standpunt van Winkelman ongewijzigd 98

Uitschakeling van Winkelman en Ringeling 103

- § 4. De Artillerie-Inrichtingen 107
 Advies van Van der Does inzake de Artillerie-Inrichtingen van 13 juni 1940 107
 'Omgaan' van Den Hollander; werkhervatting
 Artillerie-Inrichtingen op 20 juni 1940 116
- § 5. De Nederlandsche Spoorwegen 121
 Advies van Snouck Hurgronje (Van der Does) inzake de
 NS circa 14 juni 1940 121
- § 6. De bouwnijverheid 123
 Advies van Winkelman inzake Schiphol van 28 mei 1940 123
 Advies van Schepers van 7 juni 1940 inzake vliegveldbouw 125
 Advies van Hirschfeld aan Federatie Werkgevers Bouwbedrijf
 van 14 juni 1940 130
 Advies van Snouck Hurgronje inzake werkzaamheden op Schiphol
 van 19 juni 1940 136
- § 7. De textielindustrie 138
 Advies van Hirschfeld aan de textielindustrie van 18 juni 1940 138
- § 8. Doorwerking van het *Protokoll von Schrötter* en het advies van
 Hirschfeld aan de bouwnijverheid 140

Slotwoord 147

HOOFDSTUK 2

De instanties betrokken bij opsporing, vervolging, berechting en zuivering van economische collaboratie 149

- § 1. De met opsporing belaste organen 149
 Het Militair Gezag 149
 De Binnenlandsche Strijdkrachten 151
 Politieke recherche, Politieke Opsporingsdienst en Commissie van
 Vooronderzoek 152
 Het Directoraat-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging 155
 Instelling Politieke Recherche Afdeling en
 Politieke Recherche Afdeling Collaboratie 159
 Verscherping van het conflict tussen het DGBR en de CZR over de zeggen-
 schap van het opsporingsapparaat inzake economische collaboratie 165
 Opheffing van PRA en PRAC 170
 Het Bureau Collaboratie 172
 Het Bureau Coördinatie 174
 Opheffing van het DGBR 176

- § 2. De met vervolging en berechting belaste organen 177
 Institutioneel kader 177
 Het Openbaar Ministerie 180
 De bijzondere gerechtshoven en de BRVC 190
 De selectie van leden voor de rechterlijke macht 195
 Conflict in de boezem van de BRVC; ontslagdreiging Verzijl 204
 Taken en bevoegdheden 214
 De overschakeling op de gewone rechterlijke macht 217
 De tribunalen en Hoge Autoriteiten 220

- § 3. De met zuivering belaste organen 226
 De zuiveringsraden voor het bedrijfsleven 226
 De CZR 232

- § 4. De balie 239

HOOFDSTUK 3

Regeringsbeleid 243

- § 1. De periode van het kabinet-Gerbrandy 243
 Geen zuivering bedrijfsleven 243
 Wirwar aan bedrijfszuiveringsrapporten 246
 Toch zuivering bedrijfsleven 252
- § 2. De periode van het kabinet-Schermerhorn 255
 Een zichzelf zuiverend bedrijfsleven 255
 Het voorkomen van vrijheidsberoving van leiders van
 industriële ondernemingen 259
 Een aan de bijzondere rechtspleging voorafgaande zuivering van
 het bedrijfsleven 265
 De niet doorgegangene wetswijziging van het BZB 266
- § 3. De periode van het kabinet-Beel 270
 Minister Van Maarseveen over economische collaboratie 270
 De Wet op de vermogensaanwasbelasting (VAB) 272
 Een dilemma: wel of geen overheidsopdrachten aan 'weermachtsaannemers' 279
 De zuivering van dr. H.M. Hirschfeld 284
 Koningin Wilhelmina versus het kabinet-Beel 291
 Koningin Wilhelmina's privé-zuiveringscommissie 295
 Het postulaat van een snelle beëindiging van de bijzondere
 rechtspleging en van de bedrijfszuivering 296
 De Contactcommissie Collaboratie 309

- § 4. De periode van het kabinet-Drees 320
 De afdoening van de zaak-Werkspoor en de Argentijnse mammoetorder:
 deviezen boven recht? 320

HOOFDSTUK 4

Justitieel beleid 333

- § 1. De periode van het kabinet-Gerbrandy 333
 Geen bemoeienis arrestatieploegen met economische collaboratie 333
 'De interne bedrijfszuivering' van Philips 337
 Eerste speciale opsporingsrichtlijn inzake economische
 collaboratie van februari 1945 341
 Van Doorne's Aanhangwagenfabriek (DAF) 347
 De Wit's Textiel Nijverheid 358
 De Schelde 367
 'Industriekoningen' buiten schot 375
- § 2. De periode van het kabinet-Schermerhorn 380
 Inconsistent arrestatiebeleid 380
 Aanslagen op vooraanstaande economische collaborateurs 387
 De zaak-Den Hollander 392
 De laatste maanden onder het Militair Gezag 400
 De competentieregeling van 28 maart 1946 408
 Gedragslijn van het OM 413
 Gedragslijn van het Bureau Collaboratie van september 1946 418
- § 3. De periode van het kabinet-Beel 422
 Bijzondere rechtspleging en bedrijfszuivering "één groot geheel" 422
 Het bankcollaboratieonderzoek 425
 Het aantal PRAC-dossiers 428
 De schifting van PRAC-dossiers 431
 Het (dis)functioneren van de PRAC's 441
 Demarches 447
 De rapporten-Nauta 454
 De 'distributieregeling' van oktober 1947 460
 Georganiseerde obstructie van bedrijfsleven 462
 Tegenwerking van Rijksbureaus 470
 De affaire-Van Gool ofwel "de politieke recherche in de molen der justitie" 47

- § 4. De periode van het kabinet-Drees 479
 Het opportuniteitsbeginsel bij de vervolging van economische collaboratie 479
 Ministeriële demarche in de zaak-De Vilder 490
 De zaak-Werkspoor in de doofpot en de klokkenluider van de
 bijzondere rechtspleging monddood 494

HOOFDSTUK 5

Berechting en zuivering 499

De ruime delictsomschrijving van 102 Sr 499

§ 1. Gevoerde verweren 503

§ 1.1. Daderschap 504

- § 1.2. De bestanddelen van de delictsomschrijving van 102 Sr 513
 ‘Hulpverlening’ 513
 ‘Benadeling van de staat tegenover de vijand’ 514
 Geen beperking tot rechtstreekse hulp aan de Duitse oorlogvoering 515
 Effectiviteit hulpverlening irrelevant 520
 Geen ‘oogmerk’, maar ‘opzet als noodzakelijkheidsbewustzijn’ 521
 Opzet niet bewezen 527
 De ‘desbewustheid’ in het TB en het opzet-vereiste in het BZB 528
 ‘Vijand’ 530
 ‘In tijd van oorlog’ 531
 De begrenzing van de ruime delictsomschrijving van 102 Sr 531

§ 1.3. Strafuitsluitingsgronden 544

- § 1.3.1. Beroep op belangenbehartiging (in het bijzonder
 overmacht in de zin van noodtoestand) 545
 Hét industriële verweer: in functie blijven teneinde
 Nederlands(e) belang(en) te dienen 551
- § 1.3.1a. Beroep op belangenbehartiging verworpen 558
 Eerste verwerpingsgrond: het speculatieve karakter
 van het industriële verweer 558
 Tweede verwerpingsgrond: de prevalentie van het
 landsbelang boven het bedrijfsbelang 574
 Verwerping van beroep op bescherming bedrijfsoutillage 580
 Verwerping van beroep op economische noodzaak 581
 Verwerping van beroep op werkloosheid 582
 Verwerping van beroep op behoud van arbeiders in Nederland en
 tewerkstelling van onderduikers 583

INHOUD

- § 1.3.1b. Beroep op belangenbehartiging aanvaard 585
Jurisprudentie BRVC en bijzondere gerechtshoven 585
Hulpverlening geoorloofd in geval van dienen van
‘wezenlijke Nederlandse belangen’ 593
Variaties op thema noodtoestand 595
Jurisprudentie tribunalen 598
De tribunaalzaken Herberhold en Inventum: afgang van het recht? 598
Jurisprudentie zuiveringsraden 606
- § 1.3.2a. Beroep op onvrijwilligheid (in het bijzonder overmacht
in enge zin) verworpen 614
‘Geheel vrijwillig’ 615
Duitse intimidatie: geen onontkoombare dwang 617
Dreigement met inbeslagname van bedrijfsoutillage 622
Dreigement met sluiting van bedrijf of benoeming van
pro-Duitse leiding 624
“De dwang der omstandigheden” 626
Gedwongen tewerkstelling? 627
Pressie in de aanvang van de bezetting geen vrijbrief voor
jarenlange collaboratie 628
Garantenstellung 629
- § 1.3.2b. Beroep op onvrijwilligheid (in het bijzonder overmacht
in enge zin) aanvaard 629
Beroep op levensbedreiging 629
De zaak-Fiebig: ‘*Probatio diabolica*’ 633
- § 1.3.3. Overige verweren 641
Beroep op art. 52 LOR 641
Beroep op de Aanwijzingen 647
Beroep op het *Zusatzprotokoll* en het *Protokoll von Schrötter* 648
Beroep op het advies-Hirschfeld aan de bouwindustrie van
14 juni 1940 651
Beroep op het advies-Hirschfeld aan de textielindustrie van
18 juni 1940 670
Beroep op de richtlijn van generaal Winkelman aan de
scheepsbouw van 19 mei 1940 677
Beroep op “cessie-politiek” van het Afwikkelingsbureau 682
Beroep op beleid secretaris-generaal van Sociale Zaken Scholtens 686
‘Als ik het niet had gedaan, had een ander het wel gedaan’ 689
Beroep op de godsdienstige overtuiging 690

§ 2. Vormen van strafbare economische collaboratie 691

§ 3. Straftoemeting 698

- § 3.1. Strafsoort 704
 - Vrijheidsstraf 704
 - Vermogensstraf 705
 - Bedrijfsontzetting en overige bijkomende straffen 709

- § 3.2. Strafmaat 714
- § 3.2.1. Verzwarende omstandigheden 714
 - Hulpverlening 714
 - Belangenbehartiging 715
 - Gezindheid 717
 - Persoonlijke omstandigheden 721

- § 3.2.2. Verzachtende omstandigheden 723
 - Hulpverlening 723
 - Belangenbehartiging 724
 - Gezindheid 730
 - Persoonlijke omstandigheden 732
 - Slappe houding van de Nederlandse overheid 735

Conclusie 739

Summary 753

Bijlagen en grafieken 761

Lijst van afkortingen 783

Archieven 787

Interviews 795

Correspondentie 797

Literatuur 799

Geraadpleegde periodieken 817

Namenregister 819

Jurisprudentieregister 835

Illustratieverantwoording 843

Aanvulling op bijschriften foto's 844

Woord vooraf

De kiem voor mijn onderzoek werd gelegd in juli 1972 in het Zuid-Spaanse Benalmádena. Daar logeerde ik bij onze Haagse overbuurman, generaal b.d. mr. H.J. Kruls, de voormalige chef-staf van het Militair Gezag. Hij was toen bij het schrijven van zijn memoires aangeland bij de behandeling van de zogenaamde strijd om de arrestatiebevoegdheid van politieke delinquenten, die speelde in de winter van 1944-1945 in het bevrijde zuiden van Nederland. Kruls 'oefende' daarbij als het ware op mij en wist zodoende mijn belangstelling te wekken voor de bijzondere rechtspleging. Dit leidde ertoe dat ik enkele jaren later prof.mr. A.D. Belinfante assisteerde bij zijn onderzoek naar de bestraffing van economische collaboratie. Dit onderzoek maakte deel uit van een (eerste doorwrochte) studie over de bijzondere rechtspleging, die precies een kwarteeuw geleden verscheen onder de titel *In plaats van bijltesdag*.¹ Achteraf moet helaas worden geconstateerd dat Belinfante, die destijds als justitieambtenaar bij de afdoening van economische collaboratie betrokken was, in zijn boek (de schijn van) partijdigheid niet altijd heeft weten te vermijden. In elk geval heeft hij zijn eigen rol daarbij zo goed als weggeschreven. Zijn boek heeft als belangrijkste tekortkoming dat het geen juist beeld geeft van de wijze waarop economische collaboratie is afgedaan. In het bijzonder heeft Belinfante geen oog gehad voor de beïnvloeding van de rechtsgang door demarches door of vanwege invloedrijke industriëlen, en voor de bedrijfszuivering, die een belangrijke plaats innam naast, of beter gezegd in, de eigenlijke bijzondere rechtspleging.

¹ Daarvoor zijn drie proefschriften verschenen die delen van de bijzondere rechtspleging behandelen: in 1948 van de criminoloog Noach, *De Bijzondere Rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*, in 1952 van de politicoloog Mason, *The purge of Dutch Quislings. Emergency justice in the Netherlands* en in 1973 van de jurist Rüter, *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid*. In 1974 publiceerde de journalist Groen *Landverraders, wat deden we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB-ers en kollaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst, bedrijfsleven na de tweede wereldoorlog* (met een herziene druk in 1984 onder de titel *Landverraad, De berechting van collaborateurs in Nederland*) en ten slotte verscheen in 1989 (met een tweede druk in 2002) van de historicus Romijn het proefschrift *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*.

Inmiddels had ik besloten over de bestraffing van economische collaboratie een proefschrift te schrijven. De voorbereiding daarvan nam zoveel tijd in beslag dat hier zonder overdrijving gesproken kan worden van een levenswerk. Het belangrijkste deel van het boek gaat over het verloop van de opsporing, vervolging, berechting en zuivering van economische collaboratie na afloop van de Duitse bezetting. Het woord ‘collaboratie’ komt weliswaar niet voor in de desbetreffende wettelijke regelingen (die spreken van ‘hulpverlening aan de vijand’), maar wel in de opsporings- en vervolgingsrichtlijnen en in de rechtspraak. De Londense regering had er, voordat de zaak op gang kwam, geen misverstand over laten bestaan. Landverraders en anderen die met de vijand hadden geheid zouden straf- en tuchtrechtelijk ter verantwoording worden geroepen. Hun wachtte een strenge, snelle en rechtvaardige berechting of zuivering. Was zo’n afrekening met het bedrijfsleven te rijmen met de wederopbouw van het land? En door wie moest zij worden uitgevoerd? De ‘gewone’ rechterlijke macht had zich vanwege haar houding tijdens de bezetting gediskwalificeerd. En wat was er waar van de verdenking dat ‘goede’ (dat wil zeggen: niet pro-Duitse) Nederlandse overheidsdienaren de industrie als het ware tot collaboratie hadden aangezet? Wie had er geen vuile handen?

Al in een vroeg stadium van mijn onderzoek werd ik met de laatste vraag geconfronteerd. Om precies te zijn op 28 april 1976. Op de ochtend van die woensdag had ik mr. D.U. Stikker in zijn Wassenaarse flat geïnterviewd. Hij was in de laatste fase van de bezetting medefinancier van het verzet geweest en was als liberaal politicus, werkgeversvoorzitter en lid van de Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven (CZR) een belangrijke speler op mijn onderzoeksveld. Bij mijn afscheid vertelde ik Stikker dat ik ’s middags een gesprek had met mr.dr. J. Donner, voor de oorlog minister van Justitie en vanaf 1933 raadsheer in de Hoge Raad. In maart 1944 had deze op eigen verzoek ontslag gekregen.² Na de oorlog – hij was inmiddels president van de Hoge Raad – speelde Donner als voorzitter van de CZR, het hoogste bedrijfszuiveringsorgaan, een hoofdrol bij de afdoening van economische collaboratie. Stikker vroeg mij de hartelijke groeten te doen aan “mijn oud-voorzitter”. Dit deed ik bij binnenkomst in Donners flat aan de Scheveningseweg in Den Haag. Donners reactie verbaasde mij, omdat hij het aanvankelijk deed voorkomen alsof de naam Stikker hem niets zei. Nadat ik hem nogmaals de groeten van Stikker had gedaan, antwoordde hij met een glimlach: “O, van die collaborateur.” Stikker had tijdens de bezetting namelijk niet alleen in het verzet een rol gespeeld. Als directeur van Heineken had hij ook bier geleverd aan de Duitse *Wehrmacht*.

² De Londense minister van Justitie mr. G.J. van Heuven Goedhart had kritiek op deze (zijns inziens) te late ontslagneming. Hij hield Donner medeverantwoordelijk voor de slappe houding die de Hoge Raad tegenover de Duitse bezetter had aangenomen. Zie De Ruiters, *Jan Donner jurist*, pp. 223-224.